

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 5/2018



РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 25 жовтня 2018 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків: ХІФТ, 2018. — Вип. 5. — 117, [1] с.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

Євгеній ПугачовФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-ТЕРІОНІМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ 66**Світлана Руденко**ГЛЮТОНІМИ-АРТЕФАКТИ ТЕМПОРАТИВНОГО ЦИКЛУ «УКРАЇНСЬКА ЛІТНЬО-ОСІННЯ
ОБРЯДОВІСТЬ». 70**ЮВІЛЯРІЙ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ. 79****Світлана Єрмоленко**

У ЧАСІ Й НАД ЧАСОМ (РОЗДУМИ З НАГОДИ 100-РІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ) 80

Костянтин Голобородько

СЛОВО В ЛІНГВОСОФІЇ ПРОФЕСОРА ЛІДІЇ ЛИСИЧЕНКО 89

Лілія Петрова ОзельЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО Й ПОЧУТТЄВОГО В ХУДОЖНІХ
ТЕКСТАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О.Г. МУРОМЦЕВОЇ) 94**ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПЕДАГОГІКА 103****Олена Садох, Наталія Варич**ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА ШКОЛА ДЖОНА ТЕЙЛОРА ҐАТТО Й СУЧАСНІ ОСВІТНІ ПОШУКИ
В УКРАЇНІ 104**Катерина Юр'єва**ПЕДАГОГ, НОВАТОР, ГУМАНІСТ: ПОГЛЯД З ВІДСТАНИ ЧАСУ (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО). 107**ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ. 107****ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗБІРНИК 108**

був знайомий із граматиками Л. Зизанія та М. Смотрицького: він прийняв поділ слів на вісім частин мови, виділив чотири відміни іменників, у парадигмах іменних частин мови подав шість відмінків [6: 102]. Наукову вагу «Граматики» Івана Ужевича вбачають у тому, що в ній уперше відбулося лінгвістичне опрацювання тогочасної української мови як лексико-граматичної системи [4: 198].

Таким чином, період XVI — XVII століть був доволі продуктивним у розвитку мовознавчої царини на теренах України, оскільки в ті часи закладалися теоретичні основи вивчення української мови, визначалися шляхи наукового опису й систематизації мовних явищ, устатковувався термінологічний апарат мовознавства. Дискурсивна вага тогочасних граматик церковнослов'янської мови, а також лексикографічних джерел, переконлива з огляду на їх широке функціонування в освітньому й науковому просторі не лише України, а й інших європейських теренів. Мовознавче знання тієї доби перебувало в стадії ретельного вивчення лексико-граматичних особливостей мови, віднайдення потрібних терміноодиниць для їх наукової й навчальної репрезентації, створення граматик. Меншою мірою було розвинене філософське осмислення мови як феномену лінгвально-мисленнєвої діяльності людини, що активізувалося в науковій царині доби Просвітництва й надалі Романтизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Античные теории языка и стиля* / ред. О. Фрейденберг. Л.: ОГИЗ, 1936. 341 с.
2. *Возняк М.С.* Історія української літератури: у 2 кн. Львів: Світ, 1992. 696 с.
3. *История лингвистических учений*: сб. тр. / отв. ред. А.В. Десницкая, С.Д. Кацнельсон. Л.: Наука, 1980. 260 с.
4. *Німчук В.В.* Мовознавство в Україні в XIV—XVII ст.: монографія. К.: Наук. думка, 1985. 223 с.
5. *Платон.* Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1971. Т. 1. 1971. 687 с.
6. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. К.: АртЕк, 2001. 392 с.
7. *Селіванова О.О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
8. *Українська мова*: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. 2-е вид, випр. і доп. К.: Укр. енцикл., 2004. 824 с.

УДК 811.161.2'373.7

Євгеній Пугачов

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-ТЕРІОНІМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У фразеології в лаконічній формі віддзеркалюється багатовіковий досвід народу, його культура, вірування, традиції. Крім того, українські фразеологізми, так само як і польські, зберігають для наступних поколінь пам'ять про красу природи рідного

краю. У пропонованій розвідці досліджено, зіставлено й прокоментовано семантичну структуру фразеологічних одиниць із компонентами-теріонімами, що містять лінгвокультурний потенціал.

Ключові слова: фразеологія, зоофразеологізми, теріоніми, культурний код.

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE TERIONYM—COMPONENT IN UKRAINIAN AND POLISH LANGUAGES: LINGUOCULTURAL ASPECT

In phraseology, the centuries-old experience of the people, its culture, beliefs and traditions are reflected in a laconic form. In addition, Ukrainian phraseological units, as well as Polish ones, keep the memory of the beauty of the native land for future generations. The proposed exploration investigated, mapped, and commented the semantic structure of phraseological units with components-terionyms containing linguistic-cultural potential.

Key words: phraseology, zoophraseological units, terionyms, cultural code.

Фразеологічний фонд кожної мови — це її національне багатство. Своєю експресивністю, образністю й емоційністю мова великою мірою зобов'язана фразеології. Одиниці, що містять у лексико-семантичній структурі назви тварин, складають у фразеологічному складі більшості мов чималий шар. Це пояснюється тим, що слова на позначення фауни, належать до найдавніших шарів лексики. Відомо, що чим більший вік слова в мові, тим ширша його семантична структура.

Сьогодні фразеологія цікавить дослідників насамперед як лінгвокультурний досвід того або іншого народу, зокрема, яким чином у певних фразеологічних одиницях відтворена інформація про звичаї й традиції, у яких відбився архаїчний світогляд пращурів і які пов'язані з національною культурою в її різноманітних семіокодах. Вивчення фразеологічних одиниць як етнокультурних кодів, їх зіставлення в різних мовах — актуальний аспект наукового осмислення в сучасній лінгвістиці. Об'єктом поданого дослідження є фразеологічні одиниці з компонентами-теріонімами, що містять лінгвокультурний потенціал, вилучені з фразеологічного фонду української та польської літературних мов.

Мета статті — визначити особливості семантичного наповнення українських і польських зоофразеологізмів, у яких відбивається позамовна дійсність. Матеріалом дослідження слугують вибірки із фразеологічних словників української та польської мови.

Як відомо, тваринний світ здавна був для людини ніби її двійником, оскільки все, що відбувалося у фауні, накладало відбиток на людину, її зовнішній і внутрішній світ, поведінку та характер. Низка фразеологічних одиниць із компонентом-зоонімом пов'язана з духовною культурою певного народу, а їхні компоненти співвідносні із зооморфним кодом відповідної культури, оскільки назви тварин і їхніх частин тіла осмислюються як знаки мови культури, що вказують на комплекс тих чи інших якостей. Згрупувати всі фауноніми можна в такі тематичні класи: орнітоніми (птахи), теріоніми (звірі), іхтіоніми (риби), інсектоніми (комахи), відповідно виділивши субкод культури — орнітонімний, теріонімний, іхтіонімний, інсектонімний, герпетонімний, амфібіонімний, карціонімний [3: 410].

Пропонуємо методом компаративного аналізу дослідити фразеологічні одиниці зі структурним компонентом-теріонімом української та польської мов. Для порівняння візьмемо фразеологізми з такими компонентами:

укр. собака, кіт (кішка), коза (козел),

пол. pies, kot, koza (koziół).

У зоофразеології як української, так і польської мов виявлено одиниці з компонентом-теріонімом *собака*, *pies*. Собака посідає значне місце в фізичному й духовному житті більшості народів світу з прадавніх часів. Відомо також, що собака — жертвна тварина, тому в східнослов'янській культурній традиції знаходимо архаїчні міфічні уявлення про цю сакралізовану тварину [3: 439].

Образ собаки в українській народній культурі має амбівалентні риси, найчастіше це помічаємо в опозиції *свій/чужий, чистий/нечистий*. Собака поєднує як позитивне, так і негативне. Спробуємо порівняти деякі фразеологічні одиниці із цим компонентом.

Часто вживаним фразеологізмом в обох мовах є укр. *собака на сні* — пол. *pies na sianie* «той, що сам не користується і сам не дає іншим користуватися чим-небудь» [1: 67; 5: 674]. Зауважимо, що обидві фразеологічні одиниці мають фольклорне походження: укр. *як собака на сні <лежить>*: *<i>сама не їсть і іншим не дає* — пол. *jak pies na sianie: sam go nie (z)je, a krowie nie da (a drugiemu nie da)*. Образ собаки в обох культурах ототожнюється з жадібністю, ненажерливістю.

Потрібно вказати на тісний зв'язок образів собаки й диявола, що знайшов відображення в таких одиницях: укр. *пес його (її, їх) знає* — пол. *lichy go wie*; укр. *псові під хвіст (чортові під хвіст)* — пол. *psu na budę*. Як відомо, собака в українській культурі — утілення зла, нечистої сили. У давнину селяни не пускали собаку в хату, оскільки вважали, що він здатний спалювати оселю. Його не можна було хоронити, бо нечисте тіло похованої тварини викликало гнів землі та призводило до біди, тому закопували собак у важкодоступних місцях [3: 439].

Зі значенням непотрібності в українській мові фіксується така фразеологічна одиниця: *(щось потрібне) як собаці п'ята нога*. Подібна (структурально, але зі значенням легковажності) одиниця функціонує в польській мові: *dbać jak pies o piątą nogę* (досл. *турбуватися як пес про п'яту ногу*).

Поза межами як української, так і польської фразеології залишилися такі позитивні якості собаки, як чесність, совісність, кмітливість, вірність. Лише поодинокі приклади передають ці якості: укр. *вірний як пес* — пол. *wierny jak pies*.

З образом *кота* в різних народів пов'язано безліч переказів, звичаїв і символів. Наприклад, у Єгипті він був найбільш шанованою твариною, а в Європі з поширенням християнства кішку почали вважати твариною диявола. Можна говорити про протилежне ставлення до кішки в різних народів: кішку любили, вона користувалася повагою, але при цьому її вважали твариною нечистої сили, супутником відьми й чаклуна.

В українській традиції кішку осмислювали як тварину, близьку людині, здатну їй допомогти й надати особливого магічного впливу. Водночас у багатьох випадках кішка вважалася демонічною істотою, пов'язаною з нечистою силою й відьмами. До кого прибудить кіт, та людина неодмінно зубожіє; коли кішка перебіжить дорогу, то чекай невдачі, або ж здохне кінь [2: 330].

І в українській, і в польській мовах існують фразеологізми, створені на основі дій, які належать коту або пов'язані з ним: укр. *як кіт наплакав* — пол. *tyle co kot napłakał*. Дослідниця Л. В. Савченко відзначає особливості історико-етимологічної репрезентації відомої фразеологічної одиниці укр. *купити kota в мішку* — пол. *kupić kota w worku* зі значенням «придбати що-небудь, не бачачи й не знаючи його якостей». Її вважають інтернаціоналізмом, як коментує лінгвістка, а універсальність цієї фрази полягає в тому, «що вона відома не тільки практично в усіх європейських мовах, але й навіть у китайській мові» [3: 418]. У фразеологічному фонді польської мови знаходимо приклади одиниць, де кіт уособлює сварки: пол.

drzeć z kim koty (досл. дерти з кимось котів; жити з кимось у незгоді, сваритися); обман: пол. *wykręcać kota ogonem* (досл. повертати kota хвостом; висвітлювати якусь справу в неправдивий спосіб; відволікати увагу від суті проблеми) [5: 351].

Досить часто в складі зоофразеологізмів української мови натрапляємо на номінацію коза, козел. Згідно зі спільнослов'янськими міфами, коза — міфологічна істота, духовний хранитель засіяного поля, який знаходиться в останніх незжати́х колосках. Також козу вважали покровителем домашніх тварин: вона могла відігнати злі сили. Тому її тримали разом із кіньми або пасли в отарі овець.

Коза в слов'ян асоціюється з врожайністю, благополуччям, достатком, символізує плодючість. Звідси її зв'язок з божествами й іншими міфологічними персонажами, які втілюють ці якості [4: 115]. Коза пов'язується і з нижнім світом, з жертвопринесенням особливого роду: згідно зі слов'янськими повір'ями, водяного можна задобрити шерстю чорного козла. Злий домовик мучить усіх тварин, крім козла і собаки [4: 116].

Магічна властивість цієї тварини впливати на врожай і матеріальний добробут чітко реалізована в новорічних календарно-обрядових сюжетах, а «етнографічні матеріали засвідчують ритуал колядування з участю зооморфного персонажа — кози, що відомий у східних слов'ян» [3: 426].

Як констатує Л. В. Савченко, «у слов'янській культурній традиції активно вживана фразеологічна одиниця *і вовки ситі, і кози цілі* зі значенням «ніхто не зазнав шкоди, збитків», яка має багато продуктивних варіантів у різних мовах» [3: 432]. У ній «компоненти-теріоніми коза і вовк інтерпретуються згідно із закріпленою системою еталонів — коза як слабка покірنا істота, за якою постійно полює хижий вовк» [там само]. У польській мові відповідна конструкція функціонує з іншим компонентом: *żeby i wilk był syty, i owca cała*.

Знаходимо в обох мовах фразеологічні одиниці, в основі яких дія, яку виконує коза: укр. *приїде коза до воза* — пол. *przyjdzie koza do woza* «засудження когось, передірання покірності».

Фразеологізми з компонентом-теріонімом складають в українській і польській мовах досить численну групу. Проаналізувавши вилучені із фразеологічного фонду обох мов одиниці, подані як ілюстративний матеріал, можемо зробити висновки, що більшість із них мають виразний антропоморфний характер, указуючи на близький зв'язок давніх українців і поляків із природним довкіллям, зокрема фауною. Деякі ФО використовують на позначення таких характеристик, як інтенсивність, міра, вимір часу та простору. На прикладі наведених у статті фразеологічних одиниць спостерігаємо подібні моделі вибудовування мовної картини світу обох народів, що могло бути зумовлене фактично однаковим ландшафтним оточенням, подібністю навколишньої фауни та флори.

У фразеологічних одиницях польської й української мов простежуємо як спільне, так і відмінне в сприйманні описаних тварин. Але навіть у універсальних (спільних для обох мов) семантичних характеристиках зоофразеологізмів знаходимо елементи національно-культурної специфіки в сприйманні й мовному відбитті дійсності. На лексичному рівні це виражене різним компонентом-теріонімом, що формує один і той самий смисл фразеологізму в українській і польській мовах.

На нашу думку, перспективність дослідження фразеологізмів із анімалістичним компонентом зумовлена необхідністю більш глибокого історико-етимологічного аналізу фразеологічних одиниць української та польської мов, що, зокрема, може бути допоміжним матеріалом у дослідженні мовної картини світу українців і поляків, у вивченні взаємовпливу мови й ментальності народу (народів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В. М. Фразеологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.
2. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992. 415 с.
3. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / ред. К. І. Білодід. Київ: Наукова думка, 1973. 336 с.
5. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967. 788 с.

УДК 801.8:398.332.1

Світлана Руденко

Харківський державний університет харчування та торгівлі

**ГЛЮТОНІМИ-АРТЕФАКТИ ТЕМПОРАТИВНОГО ЦИКЛУ
«УКРАЇНСЬКА ЛІТНЬО-ОСІННЯ ОБРЯДОВІСТЬ»**

У статті розглянуто мовно-концептуальний симбіоз номінацій харчової сфери та знакових часових відрізків, що виражає глибинні світоглядні уявлення українців. Наголошено, що глютоніми-артефакти маніфестують загальну ідею події, персоніфікуючи ситуацію, зокрема підкреслюючи важливість фонових знань і культурної компетенції в її декодуванні.

Ключові слова: глютонім, символ, темпоратив, номінація, обряд.

**THE TEMPORATIVE CYCLE GLUTTONIMS-ARTIFACTS
«UKRAINIAN SUMMER-AUTUMN RITUALISM»**

The article deals with the language-conceptual symbiosis of the food sphere nominations and sign timing segments, which expresses deep-seated conceptions of Ukrainians. It is noted that gluttonims-artifacts manifest the general idea of the event, personifying the situation, emphasizing the importance of background knowledge and cultural competence in its decoding.

Key words: gluttonim, symbol, temporative, nomination, ceremony.

Мовно-концептуальне утворення календарні свята й обряди нерозривно пов'язане зі складним етнолінгвістичним корпусом фонових знань, що відбиває раціональний досвід, релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї. Календар українського селянина XIX — початку XX ст. був своєрідною енциклопедією народної мудрості, неписаним розпорядком життя хлібороба. Календарні звичаї й обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар, що, зокрема, кодував напрацьовану віками ефективну технологію оброблення землі та задоволення щоденної потреби селянина в їжі.